

ABLONCZY LÁSZLÓ

„*Valahogy*”: *Tamási Áron harmadszori újrakezdése**Az 1957-es év vázлата*

Ebben az esztendőben töltötte be hatvanadik életévét.

Munkásságát összegző kismonográfiák (1), tanulmányok, a szellembénítő idők anatómiája folytán is, jobbra eltekintve a forradalom ihletében fogant vallomásaitól (*Magyar fobász*, a *Tiszta beszéd* és a *Gond és Hitvallás*), 1953-tól haláláig összefüggő korszaknak látják és méltatják Tamási Áron munkásságát. Virtuálisan úgy tűnik, hogy az 1953-as politikai fordulattal, a *Bölcső és Bagoly* és a *Hazai Tükör* kiadását követően az író szinte minden évben új munkával vagy kötettel jelentkezett. Valóban zavartalan folyamatosság jellemezné az 1949-es elnémíttatását feloldó alkotói és emberi sorsát? Válaszformán is idézzük egy 1962-es vallomását, *Az irodalom ügyében* címmel az Írószövetség közgyűlésén egyenesen tudatja: „...én negyvenöt óta – hivatalos segédlettel persze – már harmadszor kezdem el, hogy író lehessen valahogy” (2). Tehát Tamási Áron még 1962-ben is így mondja: „valahogy” újra író szeretne lenni. Kifejezését drámai vallomásként is jellemezhetjük, mert az 1953-as újrakezdését követően, az 1956-os forradalmat is fordulatának tekintve, a harmadszori újrakezdés kínjairól beszél. Amelynek idegpályái közelebbről követhetők 1957-ben. „Valahogy” – a megtorlás hónapjaiban szinte képtelen egyensúlyjáték a politika esztétikai diktatúrája és az író, a szellem teremtő szabadságának igénye között. Tamási Áron írói „kedélyének” visszaszerzéséért kezdett küzdelmet a forradalom leverését követően.

Az általa fogalmazott *Gond és Hitvallást* az Írószövetség közgyűlése lelkes többséggel elfogadta 1956. december 28-án. De 1957. január 11-ei feljegyzésében már azt olvashatjuk, hogy az elnökségi ülésen Erdei Sándor tudatja: behívták a rendőrkapitányságra, ahol a *Hitvallás* szerzőségéről kérdezték. Ezen az összejöveten Tamási lemondott küldött voltáról, mely az írók képviselőjét jelentette a Vöröskezesben, a *Hitvallásról* pedig közölte: „eszmei, erkölcsi alap; másik része gyakorlati (politikai)... az írói munka miképpen és milyen tárgyalási alapon indulhatna” (3). A szövetségi élet helyett az irodalomban nyugtalanító hétköznapiak, a belügyi nyomozások, letartóztatások évada kezdődött.

KIHALLGATÁSAIRÓL feljegyzéseiből is értesülhetünk; az első adat május 13-a miszerint a Gyorskocsi utcai rendőrségen Tóth százados bő órán át faggatta Tamásit. „Forma udvarias volt” – rögzíti az író. S egy maga előtt is talányos kérdést is említ: „Varga Domokossal való telefonbeszélgetésre csakugyan Iste(ne)mre ma sem emlékszem” (4). Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában azonban dosszié (5) őrzi a tény: az vetődött fel, hogy „járjunk el a kormánynál és kérjük a statáriális ítéletek végrehajtásának az elhalasztását” – vallotta perében

Varga Domokos. A memorandumot október 27-ei dátummal Tamási megírta, tizenketten aláírták, de érthető, hogy az író nem emlékezett, hiszen a forradalom gyorsan változó eseményei elsodorták a halálos ítéletről szóló rendeletet, így az írók szándéka is ellobbant (6). Hozzá: Tamási a történelmi bolydulásban óránként tanácskozott, hol az Írószövetségben, s az írókat képviselte a 46 szervezetet összefogó Magyar Értelmiségiek Forradalmi Tanácsában, máskor a Parasztpárt ügyeiben értekezett. 1956. október 31-én délután a Vajdahunyad vár udvarán több ezres nagygyűlésen megalakult a Nemzeti Parasztpárt, és két számot megért újságjának, az *Új Magyarországnak* („A Petőfi Párt lapja”) a dolgaiban is gyakran értekeztek. Szűkebb társasággal többször is volt Illyés Gyula vendége. Október 30-án, amikor Zsebők Zoltán kocsiján vitte íróbarátjához, alighanem a másnapi pártalakítás kérdéseit vitatták meg.

A november 18-ai összejövétel különösen érdekelte a nyomozókat (6), mert akkor egy Nemzeti Főtanács megalakítása is felvetődött Illyés otthonában. 1957. július 31-én Bibó István ügyében, Féja Gézáat követően, Tamásit is kihallgatták. Naptárában ennyi áll: „Du. 2: Tanú, Gyorskocsi utcában.” A belügyi anyagokat őrző levéltár alapján pontosíthatjuk az eseményt: Bodrogi László őrnagy a Nemzeti Főtanácsról is kérdezte, s Tamási közölte: „erkölcsi személyekből” állt volna, amely a „béke helyreállításáról a Szovjetunióval tárgyalásokat folytasson”. A tanács összetételéről faggatózó tisztnek a kihallgatottak csak Kodályra emlékeztek. S azt is elmondta Tamási: „Bibó Istvánt jellemes és becsületes embernek tartom, akárhányszor érintkeztem vele, azokban az időkben soha nem tett rám olyan hatást, mintha önző érdekből ítélné meg bármit. Jóhiszemű tudós embernek ismerem” (7). Azt pedig már Bibó István vallomásából tudjuk (8), hogy november 18-án Illyéstől búcsúzván a társaság felkerekedett, és Tamási lakásán folytatta az eszmecsere a Nemzeti Főtanács életre hívásáról, s „itt megállapodtak egy 1/2–1 oldalas szövegben”. Nincs nyoma, hogy az egyre elvakultabb bosszú közhangulatában a tanács gondolata felsőbb fórumig eljutott volna. Amint egy november 23-ai összejövétel tárgya sem, amely Bibó István vallomása szerint Tamási lakásán, Illyés Gyula, Féja Géza, Németh László, Matics Lajos, Sebestyén László „talán Sinka István” s „talán Zsigmond Gyula” egy inflációellenes nyilatkozat tárgyában találkozott.

Noteszében Tamásinak szűkösre fogott, jobbára egymondatos feljegyzéseiből is körvonalazódik: 1957. augusztus 13-a és október 8-a között folytonos találkozók szerveződtek a felső politikai vezetéssel. Indul a *Kortárs*, a hatalom nyilatkozatot várt a népi írótól, Szabó Pál vezetésével augusztus 28-án Kádár Jánosnál is jártak, október 8-án, Szabó Lőrinc temetését követően pedig Tamási lakásán Aczél György, Szabó Pál és Féja Géza tárgyalt a *Gond és Hitvallás* ügyében (9). Nem tudjuk, hogy mi hangzott el az összejöveteleken, de sejthető. Tamási július 3-ai kihallgatása, mely erősen kötődött a *Hitvalláshoz* azt is feltételezi, hogy az író sorsáról a hatalom még nem döntött. Egyik legsúlyosabb cselekedetének mutatkozott, hogy Tamási a december 2-án fogalmazott röpiratát december 28-án az íróársadalom közösségi vallomásává emelte, miszerint „hitünkben és népünk is-

meretében mindenkit óvtunk attól a téves feltevéstől, hogy a szovjet fegyverek nélkül a szocializmus vívmányait kiirtotta volna a forradalom”. Tamási Áron irályát jellemző székelly körvasút iramlík az iratban; álláspontja egyenesen mondvá: a szovjet hadsereg eltípró hadművelete nélkül a magyar nemzet szabadon, a szocializmus jegyében élhetne és dolgozhatna. Ilyenképpen a *Gond és Hitvallás* áttételesen még Kádár János legitimitását is kétségbe vontá. Kőnig Zoltán július 3-ai kihallgatásán a rendőrnymozzó főhadnagy egy kérdésében vádként meg is fogalmazta: a nyilatkozat „...az írók ellenállásának alapját képezte, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal szemben”. Néhány nappal kihallgatását követően, július 10-én Tamási Sütő Andrásnak írott levelében szűk mondatban tudatta hogylétét: „Elég jól vagyunk, csak a gondjaink, különösen lelkileg elég nagyok” (10). A lelkiek hangsúlyosak ezekben a hetekben és hónapokban.

A belügy szívósan jegyzetelt; vélhetően a folyamatos viták, egyezkedések sürgették a hivatalt, hogy a fejleményeket összegezzék. 1957. október 1-jén *Az írói körben tapasztalható jelenségek* címmel foglalták össze észleleteiket (11). A közhangulatot jellemezve megállapítja a titkos dokumentum: tapasztalják, hogy az általános írói vélekedés szerint a „bojkottnak nincs értelme”. Rögzíti a belügyi jelentés: „cél tudatos törekvés tapasztalható legális pozíciók megnyerésére, azok felhasználására”. A Népfront újjáélesztésének tervében, a politikával való egyezkedés során felmerült, hogy az egykori *Magyar Írás* „felelevenítéseként” egy kulturális hetilap indulna, amelynek szerkesztésébe Féja Gézá és Tamási Áront vonnák be. Az is olvasható a jelentésben, hogy a népi írók között (a „népieseknél” megfogalmazást használja) Illyés és Németh László a tekintély, s az aláírás dolgában a „legtöbb probléma” Illyéssel mutatkozott. A *Kortárs* első számában egy nyilatkozat ugyan megjelent, de jelentéktelenek szignáltak. Alighanem Szabó Pál közvetített a hatalom és az írók között, mert „tanácsára” a Kádárral „folytatott beszélgetés után... elég könnyen” engedtek. Elképzzelhető, hogy Kádár fenyegetőzött? Szinte bizonyos: a börtönt is emlegette, ha az írók újabb nyilatkozattal nem feledtetik a *Gond és Hitvallást*. Korábban Tamásit sem csak mások dolgában kérdezték a Gyorskocsi utcában, hanem az Írószövetséggel összekapcsolódó ügyekben kihallgatásra is idézték. Hónapok óta feszültségben élt; szívével már korábban is gyengélkedett; az előbbieket folytán szinte természetes, hogy a szervezet ismét jelzett. Amikor július 5-én, amikor írásbeli kiegészítését megírta Kőnig Zoltán vallató tisztnek, este rosszul lett. A július 3-ai kihallgatáson Tamási úgy nyilatkozott, hogy a *Gond és Hitvallást* bár elküldték „a Rádióknak és a politikai napi lapok szerkesztőségeinek”, de nyilvánosságra mégsem került. De a belügy ettől nem lett engedékenyebb, mert tudta: a nyilatkozat sokszorosításban széles körben ismerté lett; amint például Sinkovits Imre hagyatékában az 1956-os dokumentumgyűjtemény is két, sokadik másolatban készült gépiratot őriz Tamási nyilatkozatából (12).

VILÁGI ZSOLTÁR. A sajtóban egyedüli születésnapi jókívánságnak tekinthetjük azt a megkésétt, röpke beszélgetést, ami a *Film Színház Muzsikában* jelent meg 1957. október 4-én. Készülő darabjáról, a *Világi zsolttárról* beszélt, azzal a re-

ménnyel, hogy novemberre befejezi darabját, s január végén, február elején színpadra kerülhet a Néphadsereg Színházban, amellyel szerződést kötött. Azt is elmondja az interjúban, hogy darabja Erdélyben, „fakitermelő munkások között, erdei tanyavilágban játszódik”, 1944-ben. Okkal tervezhette darabjának menetrendjét, vélhetően egy terjedelmesebb rész már tavasszal elkészült, mert az idézett, Sütő Andrásnak írott levelében késői válaszát azzal menti, július 10-én, hogy „majdnem két hónapig nem voltam itthon”. Bizonyos, hogy valamely alkotóházban dolgozott, így szeptember végén a befejezést már ígéretesnek látta, hiszen október 10-étől 29-éig galyatetői beutalója újabb alkotói csöndet ígért.

Sokirányú bizonytalanságot szükséges tisztázni a *Világi zsoldárral* kapcsolatban. Előbbben azt, hogy Tamási gyűjteményeiben a fentebbi címen miért nem találjuk a darabot? Azért, mert a *Világi zsoldárt* *Hegyi patakra* módosította, pontosabban: enyhítette. Alighanem mások tanácsára s a maga belátásából is engedett: az előadás és a kiadás esélyét segítő, a „zsoldár” egyházi akusztikája és istenes sugallata zavarta az antiklerikális hatalom szellemi felügyelőit, mégha a „világi” jelző értelmezi is a magasztosság irányát. De a darab születésének időpontja is zavaró jelekre mutat. Az *Akaratos népség* címmel 1962-ben megjelent drámagyűjteményében a *Hegyi patak* születésének dátuma: 1958 (13). Nyomában a Tamási-monográfiák is a jelzett dátumra hivatkoznak. Véletlen tévedés volna? Aligha. Feltételezhetjük, hogy játékát a szerző a forradalom közelségéből, aurájából igyekezett menteni, hogy az éberológusok célzatosan ne uszuljanak művére, s ezért csúsztatta a dátumot. Nem először cselekedett így. Hasonlóan módosította a *Mezei próféta* című filmjének eredetét. Észak-Erdély visszafoglalását követően, 1940 őszén született *Vitéz lélek* című darabja, mégis a *Mezei próféta* bevezetőjeként írt versikéjében a játék születését az 1936-os évben jelölte meg (14). Bizonyos, hogy nem feledékenységből, hanem darabjának védelmében. Tamási 1945 után folyamatosan szenvedte az alkotói légkör sorvadását, a kultúrpolitika diktatúráját; azt, amit sajátos fordulattal óhajként már idézett vallomásában is megfogalmazott 1962-ben: „...az irodalmi élet gondozói... a legnagyobb figyelmet a művekre fordítsák, mert sok minden múlik és változik, de a művek maradnak. S ez a megjegyzésem szól a kritikusokhoz is, azzal a kívánsággal, hogy vajha kritikusai működésük közben a művek ne zavarnák őket” (*Az irodalom ügyében*). Az életre jutás reményében tehát a *Világi zsoldár* *Hegyi patak*ká, íródásának dátuma pedig 1957-ről 1958-ra módosult.

KÜLÖNÖS DARAB született 1957 őszén, amely körüli zavar máig érzékelhető a színházi életben és a Tamási irodalomban is. Nincs még egy játéka Tamásinak, amelyet csak egyszer mutattak volna be; 1977. május 27-én a sepsiszentgyörgyi színház adta elő Tompa Miklós rendezésében. Bizonyos persze, hogy a *Hegyi patak*nál könnyebb az *Énekes madár* vagy a *Tündöklő Jeromos*, de még az *Ősvigasztalás* értelmezése is. Hasonlóan az irodalomtörténetben és a színi kritikákban: tételes darabnak minősítik, és fáradt változatban a régi darabok motívumainak ismétlését látják, amelyben a test és a lélek küzdelme elevenszik meg (15). A rendjéből kiszakadt szerzetes, Ciprián és a vándor doktor, Vikáros hitvitájában az író Gidró gazdával hirdet igazságot, miszerint „...a test és a lélek együtt teszik az embert. Nő és férfiú együtt alkotja az emberiséget; az ég és a föld a világot.” Eb-

ből következően tematikus darabnak is tekintik a *Hegyi patakot*, utalván arra, hogy *Test és lélek* címmel már 1936-ban is írt novellát, közelében a *Csont és velő* is hasonló témát pendített, s a motívum a *Vitéz lélek*ben is felbukkan.

A világ szétszakított volta azonban Tamásinak mélyebb s megélt drámája. Amerikai éveiről szólva a Baumgarten-díj átvételekor, 1930-ban nyilatkozta: „Nem bírtam sokáig ezt a kettős életet, testileg ott, lélekben itthon. Otthagytam a biztos pozíciót, és hazajöttem a bizonytalanba” (16). A szétszakítottság drámáját Tamási változatosan megszenvedte, megélte. 1940-ben, amikor Észak-Erdély visszatért, ám úgy érezte: csak Bethlen Gábor szemecsillagának csak egyike fénylik, „de a másik szem sötétben van, mint maga Nagyenyed városa” (17). Mert Dél-Erdély nem tért vissza. 1945 után már sötétben maradt mindkét csillag, s Budapesten, az Alkotás utcában is érezhette magát úgy, mint Amerikában, hiszen először csak tizenegy évi távollét után, 1955 nyárutóján látogathatott haza.

Módolt és hibás feltételezés tehát némely irodalmi elemzésben, hogy téma hiányában tért volna vissza a test és lélek kérdésére. Mert szülőföldjének hiánya Tamásiban folyamatosan megélt dráma. Az is téves, de legalábbis túlzó gondolat, miszerint az *Énekes madár* 1956-os felújítása újra kedvét ébresztette a darabírásra, vagyis a *Hegyi patakot* valamiképpen a társadalmi és a művészeti élet buzgása ihlette volna. Örömet aligha lelte budapesti Jókai Színház előadásában, hiszen engedve a flaszteres ízlésnek, átírta, némelyest olcsósította, s hogy terjedelmes eligazító levelet is írt a rendezőnek, az is elégedetlenségének tapintatos kifejezését jelzi. Alkotói és emberi vívódása sokkal inkább inspirálta darabírásra. Hogy szétszakítottsági érzésében belső küzdelmeket folytatva, darabírói kényszere mélyen munkált az íróban, azt egy csaknem tíz évvel korábbi nyilatkozata igazolja. Elnémíttatása előtti utolsó, munkásságáról szóló interjú, terveire utaló záró mondatában olvashatjuk: darabot készül írni, amely „egy földi dráma az eszmék harcáról”. – *Hazánk*, 1948. 6. sz.: Íme a *Világi zsoltár*; vagyis a *Hegyi patak* forrásvidéke.

SZÜLŐFÖLDJÉRŐL HAZATÉRVE újra és újra felerősödhetett benne a sajtó Farkaslaka és Erdély iránt. 1955 nyárutóját követően, 1956 januárjában újra eljuthatott haldokló édesanyjához, s otthon fogadja Illyés Gyulát, aki íróbarátja gyásza folytán elhárítaná a meghívást, de Tamási kitartóan hívta vendégségbe. 1956. szeptember 1-jén pedig Alisztkával hivatalos útra érkezett szülőföldjére. Mindannyiszor a családi beszélgetésekben farkaslaki otthonteremtése, részbeni hazatelepedése is felvetődött. Születésnapjára 1957 októberében is úgy nyilatkozott: „Hasznára válnék egészségemnek is, ha több időt tölthetnék székesfehérvári szülőfalumban.” Bizonyos, hogy Tamási testi egészsége mellett a lelki-re is gondolt. Mikesi magányában egy kerek és teljes világba vágyta magát. Amelyben a test és a lélek együtemű teljességben lélegzik, tehát működik. Éppen *Mikes Kelemenről* édesanyjának címzett novellájában írta már 1935-ben: „A test után a szív is bujdosásra került hát.” Budán, Alkotás utcai otthonában Tamási Áron is bujdosónak érezte magát. Ezért is jelentésszerű alkotói szempontból, amit 1956. szeptember 15-én falujában jegyzett fel: „...nem gondolkodni

kell, hanem dolgozni. A test és a lélek kölcsönös hatása. Jó sorsban örömtől meggyógyul a gyomorhaj, szívbaj” (18).

Evtizede érlelődő dráma gondolatához bajos lenne székelyföldi útjainak élményeit adatolni és igazolni a *Hegyi patak* közvetlen ihletét. Annyi azért feldereng 1956. szeptember 23-ai feljegyzéséből, hogy erdélyi útján egy kiránduláson szinte édeni érzés töltötte el: Homoródfürdőre már őszi csönd telepedett, s a „Csíki medence mint mély tengerszem... A tetőről látszanak keleten végig a Kárpátok nyúlványai. Tücsök szól a napfényben. Forrás környékén buja növény.” Néhány órával később, amikor leszállt az este: „A hold akkor törekszik a felhők mögött. Nyolckor kelt. Olyan mintha ott volna tündérország a felhők mögött.” S ennek a napnak a jegyezni valója az is, hogy „...a szektákról beszélünk”. Vélhetően a paradicsomi világ emléke és a világ megváltásának elvakult módozatai is hullámoztak Tamásiban, amikor darabjának írásához kezdett.

Tamási színművének az is a különössége, hogy erősen eltér korábbi játékeitől: az *Énekes madár*, a *Tündöklő Jeromos*, a *Vitéz lélek*, a *Csalóka szivárvány* és a *Hullámozó vőlegény* székely falusi portákon és szobákban játszódik. Ilyenképpen valóságos, falubeli emberek és figurák (pap, jegyző, kántor) küzdenek egymással és magukkal; ármánykodnak és szerelmeskednek. A *hegyi patakban* az erdei munkások szállása a falun túli s feletti és némiképp a világon kívül térség, így az időtlen képzetét ébreszti az olvasóban. Mert az erdei szálláshoz egyetlen közeli ház a Gidróé, amelyben a második felvonás játszódik. Talán ilyen kies vidéken csak első darabjának, az *Ősvigasztalás* erdei hajléka áll. S az elhagyott vidék azt is inkább hitelesíti, hogy bódorgó, különös figurák tűnhetnek fel a kalyibában. Vikáros az anyagelvűség megszállottja, s míg fel nem lázad, igézetten vele tart Linka, a gyógyászasszony. Mert az is jellemzi a drámai viaskodást, hogy egyes figurák raboskodnak; Anka kedvese, Fülöp például, akit bátyja, Ciprián tilt a szerelemtől és a testi örömtől. Más darabjaitól ebben is eltér Tamási drámája: a szerelem, a házasság, sőt a gyermekáldás szinte titokzatos sejtelmességgel hullámozik a darabban. Tamási korábbi játékaiban a legényké vagy a cselekvő férfiak (Móka – *Énekes madár*; Balla Péter – *Vitéz lélek*; Gáspár, Bajna Gábor – *Tündöklő Jeromos*, Bodrogi – *Hullámozó vőlegény*) az igazság képviselőjében, a kiközített világot helyreigazítják. S mint Don Quijote mellett Sancho Panza, sokat tudó öreg mindenesek (Samu bácsi – *Csalóka szivárvány*, Czirmos – *Hullámozó vőlegény*) kardos angyalként segítik a harcot. A *Hegyi patak* ebben is különbözik: itt Anka apja, Gidró gazda hirdeti az emberi rendet és a lélek békéjét. Értjük Tamási áthangolódását, negyedszázaddal korábban még ifjúkori emlékezete, majd férfi volta költői személyességében is ihlette példa-teremtő alakjait, az idő ósága kora felé haladva, vele öregedett az igazság képviselője is. Egykor a lázadó Mókát a csodák segítik a világ sötét erői fölötti győzelemre, most a Tamási korát élő Gidró gazda bölcsességével igazítja el a világot.

Különös, bolygó lélek Terge is, a „bizonytalan katona”, aki török apától és magyar anyától származik, s a háború értelmére keresi a választ. Előképét kutatva, az elemzők gyakran a *Himnusz egy számárral* című novella háborúból hazatérő hősé-

re, Demeter Gáborra utalnak, a az ebből fogant *Vitéz lélek* című darabra és film-változatára, a *Mezei prófétára* (18). Feltételezzük, hogy az ősképet sorsában mégis az író rejti. Vitézségi ezüsttel kitüntetve, magyar katonaként a doberdói front poklából a román impériumba hazatérő Tamási Áron jövőkereső árnya merül fel. De a *Bajlított szülőföldben* is faluját lerongyolódott vándornak említi, amely egy test, mert lélek nélküli (20).

Terge családfáját vizsgálva: hogy a hazatérő katona képe majd utolsó darabjában a *Boldog nyárfalevélben* (1960) központi szereplővé nő, abban talán egy második világháborús emlék is erősíti: Budapest ostroma idején Tamási Bajor Gizi villájában talált menedékre, s majd 1958-ban, a művésznő tiszteletére készülő albumban 1945. február 1-jei dátummal említi: „Bujkálva, egy zászlós érkezik valahonnét. Sápadt szegény, mint egy leszakadt nyárfalevél. Gizi civil ruhát szed össze neki, felöltözik a fiú eszik is valamit, majd eltűnik a ködben.” Nem tudjuk, hogy a Bajor-villában értesült-e egy korábbi színjátékról, ami szintén a szökés és a bujdosás különös színjátéka. Bajor Gizi férjét, Germán Tibort behívták munkaszolgálatra. Germán beöltözött menetkészsre, Bajor a szomszédok előtt nagy színjátékot rendezett búcsúztatására, majd férjét a villa egy titkos zugába rejtette. Ironikusan játékos, hogy a *Hegyi patak* Tergéje hazafiságában zavarodott, hiszen apja török, édesanyja magyar volt. Semmi kétség, hogy Tamási a románt cserélte török eredetre. Már a trianoni diktátum után is eleget tűnődhetett arról, s 1955–56-os otthoni időzése során hallhatta a család és a falubeliek kérdését és történeteit: magyarként ugyan mi dolguk honfiskodni a Román Népköztársaság oltalmában? Még inkább abszurd kérdés úgyis, talán Tamási értesült is róla, hogy 1956. november 4-én szovjet egyenruhában román belügyesként erdélyi magyarok is bevonultak a forradalom leverésére. Ha pedig a származási allúzióktól eltekin-tünk, úgy már közeli s történelmi kérdésként merül fel: hol az otthona Tergének, miként lehet jó hazafi, ha a hazáját és a szabadságot védő katonára az országvezetés minden szennyes rémálma hull? Terge magát keresi a világban, s hogy Vikárosra hallgatott, csalódottan vallja meg: „...bennem a világ megrohadt egészen.” Akár a *Csongor és Tünde* vándorai, Terge is kudarcával roskad le hit- és eszme-keresésében.

MISZTÉRUMJÁTÉKOT ÍRT Tamási, s talán ebben rejlik, hogy művét bátortalanul értelmezik az irodalom terepén, s tartózkodnak színpadi megjelenítésétől is. Abban persze igaza van Féja Géának, hogy Ciprián és Vikáros harca szatirikus hangoltságú, hiszen elvakult nézetek csatáznak, de éppen ebből a hangoltságból jelent igazi megrendülést az az írói s keresztényi küzdelem, amit Tamási hőseivel folytat a kizökkent világ helyreigazítására. S ha színpadi munkásságát vizsgáljuk, az *Ósvigasztalás* pogány játékatól az *Énekes madár* meseiségén át a *Hegyi patak*kal jut el a misztériumszínházig. Amivel már az udvarhelyi gimnáziumban megismerkedett Szemlér tanár úr óráin, megjelenítve pedig New Yorkban, az Európából átrándult Reinhardt társulatának *Mirákulum* című előadásában életének nagy élményeként láthatott. Mindeddig a Tamási-irodalom nem figyelt fel eléggé Kodály Zoltán műveinek hatására. Kodály operaházi ünnepéről szóló tüne-ményes tudósítása pedig a *Psalmus* (!) és a *Székely fonó* élet-halál játékát, a tragikus magyar és a székely sors feltámadásának lelki és színpadi csodáját megrendítő

poézissal írta meg (21). S azt is tudjuk, hogy Tamási ott volt Kecskeméten is, Kodály *Jézus és a kufárok* című oratóriumának bemutatóján. A psalmus, vagyis a *Hegyi patak* eredeti, zsoltárra utaló címe a darab súlyát, műfaját is kifejezi. Amelyben igazolásként külön s alaposan vizsgálendő Tamási nyelve.

Novelláiban és más darabjaiban ugyan változatosan feltűnik a bibliai ihlettség, de a *Hegyi patak*ban úgy zsoltároz az író, hogy a darab képi világát, gondolatosságát emberi voltunk szent krónikásaira alapozza. A szereplők hivatkoznak Szent Pálra, János apostolra és Salamon király szerelmi énekére (Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című darabjában kitüntetett és poétikus jelenet); de felmerül a vízőzön, Jézus születésének és ostorozásának képe; máskor Ciprián arra hivatkozik, hogy „Az oroszlán sem ette meg Dánielt”, Lázár pedig a házassági évforduló ünnepét „kánai menyegző”-nek mondja.

A szakralitás persze nemcsak biblikus síkon, hanem rétegzetten erősíti a játékot. Idejét tekintve például: kora tavasztól nyárutógig bonyolódik a történet; Anka terhességéről már értesülünk az első felvonásban, a második rituáléja, Gidró gazda és feleségének ünnepe, a negyvenedik házassági évforduló, csak előkészíti, s egyben családi, közösségi dimenzióban kiteljesíti a harmadik felvonást. A szeptemberi jelenést, Anka születését, a gyermekáldást. Tamási többször is megírta: kedves hónapja a szeptember. Születése is ide köti, vélhetjük, hogy 1957-ben a hatvanadik talán különösen sugallta, hogy a gyermekáldást szeptemberhez kösse. De talán ennél több s jelentésben is erősebb jelképi sugárzását is feltételezhetünk; Fülöp és Anka szerelmének fogantatása decemberhez, Jézus születésének hónapjához köthető.

A GYERMEK SZÜLETÉSE: Madáchi ihletre, *Az ember tragédiájára* utal Kántor Lajos a *Hegyi patak*kal kapcsolatban (22). Hivatkozva az útkeresés motívumára s a végző válasz párhuzamosságára, a „Mondottam ember: küzdj’ és bízva bízzál!” – isteni szövegéhez hasonló üzenet Gidró zárszava: „...bétöltjük reménységgel a világot, amely minden percében a kezdet és a vég”. Ha a befejező sorok egyezését említjük, a kezdesre is utaljunk: az angyalok dicsőítik az Urat a *Tragédiában*, a *Hegyi patak* indításában pedig Tiri Dorót zsoltáros magasztalással szól: „Istenben dicsekszünk egész nap, / És a Te nevedet dicsérjük örökké!”

De filológiai azonosságoknál haladjunk mélyebbre; Tamási távlatos szakrális gondolatához, mert emberi, nemzeti és közösségi sorsüzenetben is összhangzik Madáchcsal. A *Tragédiában* Éva anyai érzése tartja meg az életnek Ádámot, s fordítja reményes a mindig-baljós kimenetelű történelmi vándorlást. Az eddigi elemzők nem vették észre a szülés-születés jelentőségét. Anka is terhes, majd vajúdik, s Tamási kivételes jelképiséggel nem is egy gyermek, hanem ikrek születésének jó hírért tudatja az erdei misztériumjátékban. Ebben is kivételes a *Hegyi patak*, mert más játékaiban a gyermekek, a kislegények ugyan művészi-gondolati és közösségi küldetéssel jelennek meg a színen, de a születés misztériumának öröme csak a *Hegyi patak* című darabját járja át. Ciprián és Vikáros hitvitája így teljes, erős, megfellebbezhetetlen kudarc és páros vereség, mert égi a válasz: ikrek, fiú és leány érkezett a Földre: „Nő és férfiú együtt alkotja az emberiséget; az ég és föld a világot” – mondja Gidró. Az asszonyi vajúdás fontos tétel Tamási írói-emberi gon-

dolkodásában. Hazai tudósításában, a *Szülőföldemben* édesanyjáról írja: „Ha valaki, ő igazán tudja, hogy az asszonyi testtel a lélek és a föld együtt vajúdik ilyenkor...” (23). Igen, a föld, a világ vajúdása; Tamási Áron érezhette úgy 1953 után, hogy „erjed a világ”, s a *Világló éjszaka* című novellájában (1955) asszonyát remegő szülési fájdalmak között, férje, Benke az életre biztatja: „Nem meghalunk, hanem gyümölcsözünk” (24). S megszületik a leányka, mert az kell a világnak! A *Hegyi patak* 1957-ben, a tragikus nemzeti összeomlottságban, a „megkavarodott világ”-ban (Gidró), vagy „széjjelszaggatott világ”-ban (Terge) a fiú („az eget jelenti”) és a leány születése („a földet jelenti”) újra a feltámadás üzenetét hirdeti Gidróval: „...testükben pusztulnak el azok, akik a lelket kitagadják belőlünk. És lélekből romlanak össze, akik a testet ebeknek vetik.” És a *Hegyi patak*ban helyére zökkent a világ; a hegyi emberek a fináléban akár Kodállal visszhangozhatják a zsoldáros óhajtást: „Én Istenem, add megérnem, / Kit szeretek avval élnem! / Én Istenem, vigasztalj meg, / Hogy a búban ne haljak meg / Hej! Hej! Hej!” (*Székelly fonó*). A villámlás és a menydörgés pedig abbamaradt, a szelek is megcsendesednek, a vihar pedig elvonul. És fény tölti be a színpadot...

ABBAN IS KÜLÖNLEGES Tamási misztériumjátéka, hogy áthatja a természet élete, amit az ő sajátos színpadi mikrokozmoszának is jellemezhetünk. Egykor írott játékában, az *Énekes madár*ban a napraforgók táncba kezdenek, s hogy Mókát mentse, például megnő a diófa, de a *Hegyi patak*ban a természet már nem alakítja a történetet. A dráma, a bibliai példák, hivatkozások és utalások mellett, nyelvi képeiben egy televényes, buja világot idéz fel. Az *Énekek énekét* elemezve írja A. Lacocque: a növények és az állatok tobzódnak (25). Tamási bibliai gondolkodása is így hatja át a játékot; feltűnik a mókus, az oroszlán, a béka, a nyúl képe, a leveleket megevő bogár, a kukik, amely megszólalt, mert „éjfél elmúlt”. „A medve rosszabbul ült a vaddisznó hátán” – mondja Gidró, miközben helyét keresi Ciprián ágyán. Virágos és gyümölcsös hasonlatok is röpködnek a szójátékokban és a replikákban. Legérdekesebb talán az a kép, amikor Gidró, akár egy novellában, „a szarvasbogarakat figyeli”. Színpadon mikronaturalizmus? Azért szükséges, hogy Ciprián és Vikáros küzdelmévé emelje, hogy majd az egyetemes háborúság képévé növelve Káin és Ábel harcához érkezzon. S erről a mítoszi magaslatról Anka már az égre tekintve kérdezheti: „Hát akkor Isten akarja, hogy háborúság legyen?... Ha ez így van, akkor csak játszik velünk az Isten.”

Mikro- és makrokozmosz így játszik egybe, s épül Tamási Áron mítoszi színházává. S úgy gondolta 1948-ban, mint 1957-ben: „burjános” a világ, vagyis elvadult és zaklatott az élet, s a színháznak, mely az eszme és a tanítás szent helye is, erkölcsi kötelessége, hogy hirdesse az ember és a nemzet megváltásának ígését. Amely úgy hangzik, hogy „a kereszténységnek a lelkeken kell uralkodnia, hogy tisztultabb és megbékélt lélek által tegye tisztultabbá és békésebbé a mindennapi életet” (26).

A VILÁG JAVÍTÁSÁRA Tamásinak nem volt módja a *Hegyi patak*kal. Bizonyos, hogy a darabot 1957 novemberében átadta a Néphadsereg Színháznak, de hogy gyorsan elutasították, talán akkor még *Világi zsoldár* címmel, azt abból következtethetjük, hogy 1958. január 22-én már Both Béla, a Madách Színház igazgatója is visszautasította (27). A tételességet kifogásolta, s a test és lélek külön valóságát, „amit te össze

akarsz boronálni” – írta a Madách direktora. Itt csak annyit Both Béla hiteléről, hogy 1947. január 10-én a Nemzeti Színház Kamaraszínházában az író világa iránti teljes siketiséggel és általános bukással ő rendezte Tamási utoljára színpadra engedett darabját, a *Hullámzó völgyényt*. Azért érdemes megemlíteni a Vígszínház bemutatóit azokból a hónapokból, hogy Tamási Áron játéka helyett milyen művek kerültek színpadra: Balázs Sándor: *Érettségi után* (Bem.: 1956. I. 31.), Stejn Alekszandr: *Hotel Astoria* (1958. II. 23.) Lovászi Márton – Róna Tibor: *Robin Hood* (1958. IV. 12.).

Az 1957-es esztendő utolsó hónapjában notesze csak tényeket közöl: 1957. december 4-én Lakatos István, 17-én pedig Göncz Árpád ügyében hallgatták meg a Gyorskocsi utcában. Azt Tardos Tibortól tudjuk, hogy amikor tárgyalására idézték, Tamási belépve a terembe, először mély meghajlással letartóztatott íróársait köszöntötte, s távozáskor is ekként búcsúzott tőlük (28). Ha színpadon nem szólhatott, közíróként *Szellemi tisztesség* címmel gyötrelmeiről vallott az *Élet és Irodalomban*: „...közös dolgaink rendezésére nagyobb bizalom és több őszinte szó kívánatos. Ha a kormányzat előtt álomban és fehér angyal gyanánt egyszer megjelennék: azt mondanám neki, hogy a tehetséges elme és az igaz szó akkor is hasznos, ha kritikai megjegyzéseket tartalmaz. [...] mert az irodalompolitika, ha közben művek nem születnek, lassan üressé válik. Műveket pedig csak tehetséges írók tudnak létrehozni, de békétlen légkörben vagy zaklatottságban azok sem” (29). 1957 szilveszterén a világba szétszóródott magyaroknak pedig a Rádióban üzent: „Aki testileg itthagya ezt a földet, a jóra való szorgalomban legyen mindenütt példakép, szellemi képességeivel pedig törekedjék ennek a küzdelmes kornak az élcsapatába, mely az erkölcs, a társadalmi igazság és béke otthonává akarja tenni ezt a földet” (30).

A „valahogy” nyomorúságos korában Tamási Áron javítani igyekezett. Vajúdó küzdelmében hetvenedik születésnapját már nem érthette meg. Éppen negyven esztendeje távozott; égzengés és villámlás kísérte temetését. Mert „valahogy” csak hazaérkezett Farkasrétről Farkaslakára. Azóta pedig az esztétika zakkant cipriánjai és eszelős vikárosai folyamatosan burjánnal szórják a sírját. Törvénybe iktatták már azt is, hogy neve kis kezdőbetűvel írandó. Sebaj, „valahogy” őket is kibírja a két cserefa között. Mert Tamási Áron holtában is virraszt, a Szellem tisztességét hirdeti, és az Urat dicséri, reménységgel töltve be a világot. Holtában is tudatva: magyar voltunkban Trianon óta örökké „valahogy” élünk, amíg élhetünk. ❀

J E G Y Z E T E K

Mindenekelőtt köszönöm Papp István levéltáros sokirányú segítségét, aki az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában gondoskodott kutatásomról (továbbiakban ÁSZTL). (1) Izsák József: *Tamási Áron* (Ifjúsági K., Bukarest, 1969); Féja Géza: *Tamási Áron* (Szépirodalmi K., 1970); Taxner-Tóth Ernő: *Tamási Áron* (Gondolat K., 1973); Salló László: *Tamási Áron színpadi játéka* (Kriterion K., 1991); Z. Szalai Sándor: „*Hit a harcban, remény a bajban*” – *Pályakép Tamási Áronról* (Szépirodalmi K. 1991.); (2) Tamási Áron: *Szellemi őrség* (szerk. jegyzetek: Nagy Pál, Palatinus K., 2001) (3) Tamási Áron: *Zeng a magosság* (szerk. Tamás Menyhért, Nap K., 1997. In Memoriam); (4) Tamási Áron: *Emberi szavak* (szerk. jegyz.: Nagy Pál, Palatinus K., 2003); (5) ÁSZTL: V-15O OOO/4-es jelzeten. (6) A nyilatkozat olvasható az *Emberi szavak* című gyűjtemény jegyzetében. (7) ÁSZTL: V-15O 003/1-es jelzet; (8) ÁSZTL: V-15O 003/1-es jelzet. (9) Tamási Áron: *A zsebnaptárból* – az *Emberi szavak* c. kötetben. (10) Sütő András 1957.

május 5-i levelében kéziratot kért a készülő *Irodalmi Évkönyv*be. A levél a *Zeng a magosság* című kötetben olvasható. Tamási Áron július 10-én válaszolt. Köszönöm Sütő Andrásnak, hogy Tamási Áron levelét megismerhettem. (11) ÁszTL: V-150 392/5-ös jelzeten. (12) Köszönöm Gombos Katinak, hogy tanulmányozhattam Sinkovits Imre 1956-os hagyatékát. A művész forradalmi napokban írott feljegyzéseit egy későbbi *Hitel*-számban közöljük. (13) A Szépirodalmi Kiadó 1962-ben az *Akaratos népség* című kétkötetes drámagyűjteményt több szövegcsönkítással jelentette meg, bizonyosan a szerző jóváhagyásával (*Énekes madár, Tündöklő Jeromos*). A hiteles szöveget a *Tamási Áron színjátékai, I-II.* című gyűjtemény tartalmazza (bev.: Z. Szalai Sándor. Függelék: Ablonczy László. Jegyz.: Z. Szalai Sándor és Ablonczy László). 1958-as dátummal jelöli a darabot az *Ördögölő Józsiás* című kötet is (előszó, jegyzetek: Salamon András. Kriterion K., 1986); (14) A kérdésről részletesen Ablonczy László a *Sors és rítus* és a *Koszorú és kereszt* című tanulmánya szól a *Bartók Béla kertjében* című kötetben (15) Szemelvények a *Tamási Áron színjátékai* és az *Ördögölő Jónás* című kötetek jegyzetében Püski K., 2003); (16) G. L: *Krúdy Gyula és Tamási Áron* című beszélgetés az *Aranyos tekergők* című kötetben (szerk. Urbán V. László, Kertek K., 2000); (17) Tamási Áron: *Gondolatok hazatérés idején* a *Szellemi őrség* című kötetben (szerk. jegyz. Nagy Pál, Palatinus K., 2001) (18) *Tamási Áron emlékkönyv* (szerk. Tasnádi Gábor, Trezor K., 1997, (19) Lásd a *Sors és rítus* és a *Koszorú és kereszt* című tanulmányt. (20) Tamási Áron: *Bajlátott szülőföld – a Virrasztás* című gyűjteményben (Révai K., 1943); (21) Részletesebben Ablonczy László: *Tamási feltámadásjátékai* című tanulmányban a *Bartók Béla kertjében* című kötetben. (22) Kántor Lajos írását (*Utunk*, 1977, 26-os szám) Salamon András idézi az *Ördögölő Józsiás* című kötet jegyzetében. (23) Tamási Áron: *Szülőföldem* (Erdélyi Szépművészeti Céh, é. n.); Tamási Áron *Összes novellái, II. köt.* (összegyűjtötte és gondozta: Z. Szalai Sándor, Szépirodalmi K., 1979); Paul Ricoeur – André Lacocque: *Bibliai gondolkodás* című kötetben. A Lacocque *Sulamit (Énekek éneke)* című tanulmányában. (26) *Politikáról, irodalomról, kereszténységről* című nyilatkozata az *Emberi szavak* című kötetben. (27) Both Béla levele idézve a *Tamási Áron színjátékai* c. gyűjtemény második kötetének jegyzetében. (28) Tardos Tibor: *A tengervize sós* (Irodalmi Újság K., Párizs, 1987.); (29–30) Tamási Áron: *Szellemi őrség* című kötetben.

